

Csillagászat története

A gellérthegyi csillagvizsgáló pusztulása 1849 májusában

Az 1848/49-es magyar szabadságharc egyik szomorú vesztesége a pest-budai Királyi Tudományegyetem gellérthegyi csillagvizsgálójának pusztulása volt, Buda várának visszavívása során. A súlyosan megrongálódott csillagda-épületet többé nem építették újjá, a sérült műszereket nem javították ki, az intézet helyén a Citadella erődjét emeltette a Habsburg kormányzat. Ettől kezdve kerek félévszázadon át nem volt Magyarországon állami csillagvizsgáló intézet, és a fiatal magyar tudós nemzedék egy emberöltőn át csak külföldön ismerhette meg a gyakorlati asztronómiát.

A utolsó évek

Az egyetem gellérthegyi csillagvizsgálója 1815-ben épült fel. Műszerezettsége a felavatás idején Európa egyik legkorszerűbb obszervatóriumává tette, még az 1840-es években is a jelentős intézmények közé számított (bár ekkoriban már javítás-ra, bővítésre szorult). Azt, hogy a jó felszerelés ellenére számottevő tudományos munka nem folyt az intézetben, részben a személyzet kis létszámával (az igazgató, egy adjunktus és egy-két gyakornok), részben az ott dolgozó kutatók személyi adottságaival magyarázhatjuk.

Az intézet igazgatói tisztségét viselő a cseh-német Mayer Lambert Ferenc (1795–1866) premontrei kanonok, matematikus nagyobb gondot fordított az egyetemi oktatásra, mint a gyakorlati csillagászatra. Asszisztense, Montedegói Albert Ferenc (1811–1883) az elemi csillagászat tanítása mellett főleg a mindennapi, ún. rutin-észlelésekkel — pl. a pontos idő mérésével — volt elfoglalva. Jelentős munkát végzett azonban a csillagda a főiskolai színvonalú oktatás terén. Emellett városzerte ismert, kedvelt hely volt, ahova szívesen látogattak, nem csak a pest-budai polgárok, de a külföldi utazók is. Különösen népszerűvé tette a harangkondítással naponta leadott csillagászati pontosságú déljelzés.

A csillagvizsgáló pusztulása 1849-ben

Az 1848. március 15-i forradalmi napot követően a csillagvizsgáló lassan visszökönt a szokott kerékvágásba: tovább folyt a gondos meteorológiai észlelés és a pontos idő jelzése. Amikor azonban 1849. január 1-jén a magyar kormány elhagyta a várost, majd január 5-én Windischgrätz serege bevonult Pest-Budára, felfüggesztették a munkát; akkor még úgy hitték, ideiglenesen.

A diadalmas tavaszi hadjárat magyar győzelmeinek hatására 1849 márciusában a budai Miltár-politische Commission (Katonai-politikai bizottság) lezáratta a csillagvizsgálót, április elején pedig egy kisebb osztrák őrsereg szállta meg a Gellérthegyet,

ahonnan az intézet hordozható távcsöveivel figyelték a magyar seregek közeledését. Ez a nem titkolható tevékenység a csillagda ellen hangolta a környékbeli városrészek lakóit. A budai vár feltételezhető ostromának küszöbén, és a lakosság fenyegető hangulatát érezve Mayer Lambert civil ruhát öltve megszökött, és ezzel minden gondot és felelősséget Albert Ferencre hárított. (Itt és a következő események leírásánál Albert Ferencnek az egyetemi tanácshoz írott részletes igazoló jelentésére, valamint Belaqua Borsody Béla feldolgozására támaszkodtam.)

Albert a harci cselekmények elől szerette volna leszerelni az értékes műszereket, hogy azokat biztos helyre szállíthassa. Ezt azonban a budai vár 20-án kinevezett parancsnoka, Heinrich Hentzi tábornok (1785–1849) szigorúan megtiltotta:

„... nem vagyok vandál, hogy a tudományos intézetet összeromboljam, bizonyára a lázadók kezére akarja játszani azokat (ti. a műszereket), de a legcsekélyebb kísérletre is tartóztatassák le és vasra verve küldjék hozzám” (ti. Albert Ferencet) -- adta ki a parancsot a gellérthegyi őrségnek.

A várat védő osztrák zsoldosnak ez a tilalma és fenyegetése volt a nagy becsű műszerfelszerelés pusztulásának közvetlen és közvetett okozója!

Április 24-én már megjelentek Pesten az első magyar huszárok. A budai oldalon a Gellérthegyről csak május 4-én vonult vissza az őrcsapat, délelőtt 11 órakor pedig a csillagvizsgáló mellett felbukkantak a magyar honvédsereg katonái, kítűzve a nemzeti zászlót. Ezt követően három ágyút vontattak fel a hegyre, és a csillagász minden tiltakozása dacára az obszervatórium mellett foglaltak el tüzelőállást. Albert Ferenc ekkor láthatott hozzá, hogy két segítőjével megkezdje a műszerek szétszedését.

A honvéd tüzérsereg számára fontos volt a gellérthegyi állás, mivel innen lehetett legeredményesebben lőni a Vár déli körbástyáját, a délnyugati falszakaszt, sőt a délkeleti fal és a vízellátást biztosító szivattyúrendszer egy részét is. A magasabban fekvő csillagdáról jó belátás nyílt az erődítménybe is. Ezért a Gellérthegyen felállított lövegek számát napról napra növelték, főként a Komáromból küldött ostromágyúk megérkezése után (május 11.). Már május 4-én 48 löveg ontotta a tüzet a Várra!

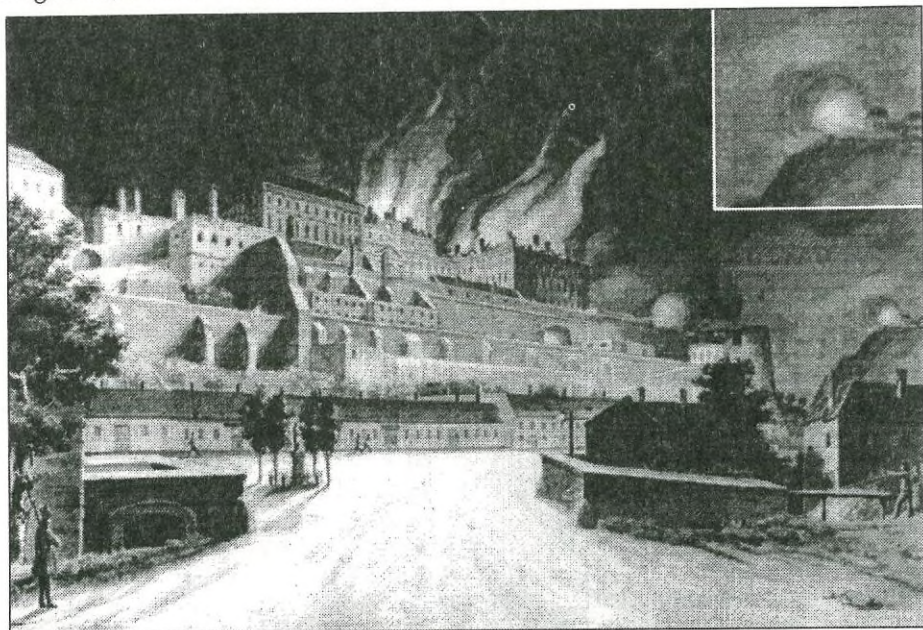
A fokozódó tüzérségi tevékenység megakadályozására Hentzi ágyúparkjának kb. egyhatodát, 18 löveget irányított a Gellérthegyre. Az osztrák lövedékek egyre sűrűbben csapódtak be a csillagvizsgáló környékén, majd magába az épületbe is. Egy, a nevét csak szignóval jelző honvéd tüzér így emlékezik meg a Gellérthegyen május 10. körül kialakult helyzetről:

„A Gellérthegy oldalán egy magas kőszikla mögött tüzérek tanyáztak és az ott felállított két nagy ágyúból egész szenvedéllyel célozhattak és lövöldöztek az alantabb fekvő vár bástyáin mutatkozó ellenségre. Feljebb menve, majdnem a csillagvizsgáló torony mellett... találtam társaimat... Megtekintém a csillagdat, ott az ajtók nyitva valának, az épületben ágyúgolyók nyomai tűntek elő. Egy nagy messzelátó csövet is golyók által megörbítve találtam.” (Sz. Gy.: Tüzér voltam 48-ban. 61–62. o. Nemzeti Könyvtár, 65. Sz. Bp. é.n.)

Ebben a veszélyes helyzetben Albert Ferenc önkéntes segítőivel rendületlenül folytatta a műszerek szétszerelését és elszállítását ideiglenes szállására, a Sárosfürdőbe, ill. a promontori Rád-féle téglagyár pincéjébe. A szállításhoz már május 5-től Nagysándor József tábornok, majd Aulich Lajos tábornok is őrséget és segítséget biztosított számára. Sajnos már kezdetből előfordult, hogy egyik-másik katona a rábizott tárgyakkal kerekelt oldott.

Május 10-én azután a hegyre felmenve a lakóházat és a és a pincéket — ahol egyes nagyobb eszközöket biztonságba helyeztek — feltörve, a könyv- és irattárat szétszór-

va, a csillagda épületét és a lakásokat kifosztva találta. Nagysándor József tábornok intézkedésére az azonnal megindított nyomozás során az ellopott tárgyak nagy része megkerült, a bűnös katonákat harminc botútésre ítélték.

Simon Kölbl: Budavár 1849. május 21-i ostroma. Tuszfestmény. Középen az égő királyi palota, jobb szélén jól látszik a gellérthegyi ágyúk torkolattüze (jobbra fent kinagyítva látható a kép Gellérthegyet ábrázoló részlete)

Albert csak a leszerelhető, ill. elszállítható tárgyak, eszközök, berendezések mentése után látott hozzá, hogy saját ingóságait úgy-ahogyan biztonságba helyezze. A május 10-i fosztogatás során azonban legtöbb holmijának nyoma veszett. Ekkor már az épületekben is súlyos károk mutatkoztak: a mennyezetet, helyenként a falakat ágyúgolyók ütötték át, másutt a falak megrepedeztek.

Ekkor azonban még sértetlenek voltak a két kupola alatt álló műszerek: az ekvatoriális távcső és a nagy ismétlőkör. Ezeket Albert leszerelte ugyan, de nagy súlyuk miatt (és a szűk lejáró következtében) még nem tudta elszállítani. Végül is május 23-án — a Vár bevétele után két nappal — sikerült kocsit szereznie. Ám az előző napon a még helyükön maradt eszközöket is ellopták, az épületeket teljesen kifosztották!

Bár a honvéd parancsnokság újabb őrséget rendelt ki, a tabáni orgazdák, zsidárusok a honvédek felingerelték az obszervatórium ellen, és azok közreműködtek a fosztogatásban! Albert ezeket írta jelentésében:

„... sem őrnök, sem eszközöknek, sem másnak már nyomát sem találta (a kocsival érkező háziszolga), sőt minden ajtó, vas és réz nemű szer, tüzelőfa, szóval minden el volt orozva.”

Albert a budai városbíróshoz fordult, amely példás gyorsasággal intézkedett, a forgó kupolák alatt elhelyezett két műszert sikerült is fellelni, de már széttörve,

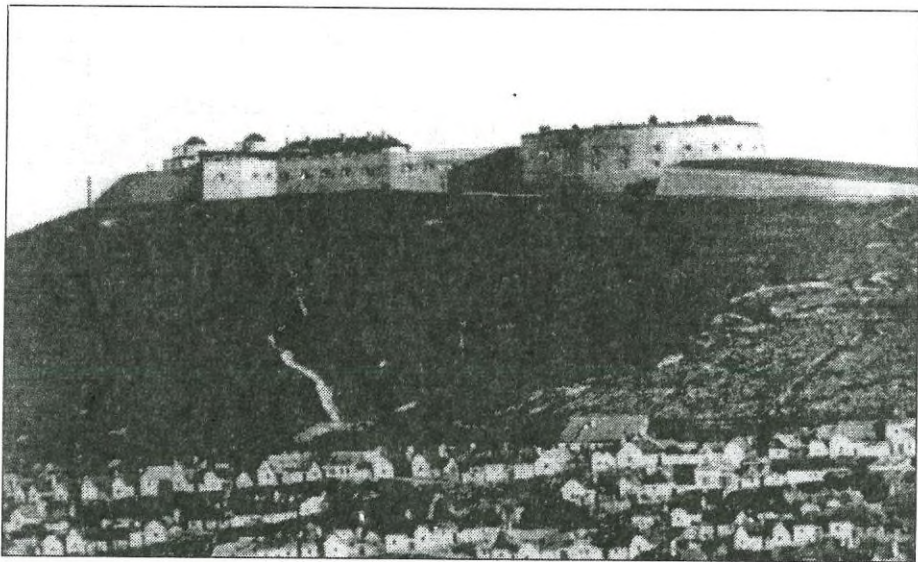
darabokra vágva. Mint kiderült, a kétes életű tabáni „kereskedők” azt híresztelték, hogy a csillagda „egy osztrákbarát papé”, és rábeszéltek a katonákat, adják el nekik — fillérékért — a csillogó réz- és bronzszeközöket.

Albert Ferencet és néhány segítőkész polgárt csak dicsérettel illelhetjük — többek között Erlanger Lajos Mihályt, Albert gyermekeinek házitanítóját, Krancz Vendel intézeti szolgát, Kammerer Frigyes és Pink Dávid pest-budai polgárokat — akik életük kockázatásával próbálták menteni a csillagvizsgáló berendezését. Albert Ferenc még családjának biztonságáról is csak később gondoskodott, otthona, minden értéke ott veszett a csillagda pusztulásánál.

Erőd az obszervatórium helyén

Bár a gellérthegyi csillagvizsgáló épülete súlyos károkat szenvedett, műszereinek egy része tönkrement, az egyetemi obszervatórium mégsem volt végleges megsemmisülésre ítélve. Magát a csillagdaépületet újjá lehetett volna építeni. Erre később valóban sor került. Ilyen módon az 1850-es években még lehetősége volt az egyetemi csillagvizsgáló újjáépítésének és működtetésének.

A döntő lépést a Gellérthegyen emelt erőd, a Citadella felépítése jelentette. A külső, de főleg a „belső ellenség”, vagyis a forradalmi mozgalmak fékentartására emelt erődrendszer tervének kidolgozását már 1849 decemberében elrendelte a legyőzött ország teljhatalmú parancsnoka, Julius Jakob Haynau (1786–1853), és azt Emanuel Zitta mérnökkari főigazgató valóban benyújtotta. Ám kezdetben úgy tervezték, hogy az erődön belül újjáépítik a régi csillagvizsgálót is. A meridián-észlelésekhez rések lettek volna a falakon!

A várfalak közé szorított csillagda-épület. Az 1864–67 között készült fényképen jól látható a Citadella falai fölé magasodó két kupola és ezektől jobbra a csillagászok lakóháza. Nedves kollódiум eljárással készült felvétel, a fényképész ismeretlen

Azt, hogy ezt a kissé abszurd elképzelést valóban komolyan gondolták, alátámasztja a pontos déljelzés újbóli megkezdése. Pest és Buda 1852-ben kiadott leírásában ezt olvashatjuk:

„Kívül az északi részen állott harang ütései által tudatott naponta a fővárosi közönséggel a középdél ideje, e harang ... a legutóbbi ostrom alatt szétzúzatott, helyébe azonban már ismét új állíttatott fel.”

Az idézett sorok megjelentekor azonban már állt a Citadella, és a csillagvizsgáló felépítése többé szóba sem került. Csupán a pontos idő mérésére helyeztek el a némileg helyreállított építményben egy kis délkör távcsövet, és egy pontos órát. Ezzel a berendezéssel az 1850-es évek végéig adta a buzgó Kondor Gusztáv — a csillagászat tanára — a fővárosi és országos közigazgatásban nélkülözhetetlen pontosidő jelzést. Az 1860-as években azonban ezt is beszüntették.

Az egykori csillagvizsgáló még fennmaradt építményeit 1867-ben bontották le. Az egyetemi obszervatórium ügye azonban nem zárult le végleg. Az eszközöket és a könyveket a szabadságharc leverését követően az egyetem akkori rektora szállíttatta Pestre, ahol a Szerb utcai épület egy eldugott helyiségébe raktározták el azokat.

Az egyetemi obszervatórium további sorsa

Albert Ferenc egyetemi működése a világsi fegyverletételt követően megszakadt. Hazafias magatartásáért egy évi várfogságra ítélték. Bár Haynau kegyelmi intézkedésével már novemberben kiszabadult, állását nem kaphatta vissza, sőt a csillagvizsgáló eszközeinek megmentésére kifizetett költségeit sem térítették meg soha.

Mayer Lambert Ferenc 1850-ben visszatért Budára. Maga is érezhette felelősségét az intézet pusztulásáért — amellyel Albert Ferenc írásban is megvádolta! —, és igyekezett mindent megtenni a csillagvizsgáló érdekében. Próbálkozása eredménytelen maradt, sőt 1857-ben a pesti Egyetem csillagászati tanszéke is megszűnt. Így Mayer Lambert abba a különös helyzetbe került, hogy obszervatórium nélküli csillagda igazgatójává és tanszék nélküli professzorrá vált.

Eközben a gellérthegyi műszerek az egyetem egyik nyirkos, ablaktalan helyiségében várták sorsuk jobbra fordulását. Időközben ide kerültek a Nagy Károly által tervezett bicskei csillagvizsgáló — ekkor még jó karban levő — eszközei is. Az értékes műszereket Simon von Stampfer (1792–1864) megpróbálta 1857-ben a bécsi Műegyetem számára megszerezni. Ezt azonban a magyar udvari kancellária megakadályozta, és I. Ferenc József császár 1862-ben úgy rendelkezett, hogy „kizárólag magyarországi intézetek számára” kerüljenek szétosztásra.

Am az eszközök egyre romló állapotán ez sem segített. Végül a német Sirius c. folyóirat „Egy utazó” aláírással közölt gúnyos hangú cikke terelte a figyelmet az áldatlan állapotokra. A cikk szerzőjének — vélhetőleg a fiatal Konkoly Thege Miklósnak (1842–1916) — leírása szerint a precíziós berendezések elgörbülve, szétzedve, csonkán rozsdásodnak az egyetem egyik eldugott helyiségében. E cikk nyomán Eötvös Loránd (1848–1919), akit akkor neveztek ki az elméleti fizika tanárává, kitisztíttatta és összeszereltette a kevésbé sérült eszközöket, és azokat egy jobb körülményeket nyújtó szobában raktározhatta.

Folytatás az 55. oldalon!

tengerparton itt még jámboran kószáló medvétől lehet ijedezni és vonuló bálnákat lehet csodálni. Azután mindig van szerencsére valaki, aki egyengeti az utamat, de sokszor eszembe jutnak Füles örök érvényű szavai a Micimackóból: „Különlépe népek vannak: az egyik nem akar, a másik nem tud.”

Elnézésüket kérem mindazoktól, akiknek nem tudtam válaszolni. Ez egyrészt az időhiányból ered, másrészt a címeim sűrű változásából. Alább megadom a jelenlegi elérhetőséget, és igyekszem válaszolni mindenkinek, aki megtisztel azzal, hogy kérdéssel fordul hozzám. Úgyszintén remélem, hamarosan ismerethetem a naptávcsövet a Meteorban.

Virág Pál

4094 Dawnview Cres.

Victoria, B.C., V8N 5K1, Canada

E-mail: Pal_Virag@bc.sympatico.ca

Folytatás az 52. oldalról!

Pedig a Magyar Tudományos Akadémián, a Természettudományi Társulatban, a Tudományegyetem még időről időre szó esett az egyetemi csillagvizsgáló újjászervezéséről. Ez az igény a nagyközönség részéről is felmerült, és ennek a kívánságnak a sajtó többször is hangot adott. Utoljára 1891-ben került terítékre az egyetemi csillagvizsgáló újjáépítésének gondolata, amikor Kondor Gusztáv (1825–1897) tervezetét a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlése nyilvánosságra hozta. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium ekkor bizottságot nevezett ki Eötvös Loránd elnökletével, és Konkoly Thege Miklós irányításával. A benyújtott tervezet szerint a tudományegyetem gyakorló-oktató csillagdája a Gellérthegyen épülhetne fel, míg a tudományos észlelés Konkoly ógyallai magánobszervatóriumában folyna; ez utóbbit a magyar álamkincstárnak ajánlotta fel, ajándékként. A nagy lelkesedéssel fogadott tervre azonban a feledés homálya borult.

BARTHA LAJOS

Otthon vagyunk az Interneten is!

www.mcse.hu

Tekintse meg egyesületünk internetes honlapját! Ízelítő kínálatunkból:

Bemutakozik egyesületünk:

- Online belépési lehetőség az MCSE-be
- Tagtársaink, barátaink e-mail címlistája
- Egyesületünk aktuális alapszabálya
- Helyi csoportjaink és szakcsoportjaink
- A Telescopium távcsőbolt aktuális kínálata

Online olvasnivalók:

- A Meteor 1996-os évfolyama
- Konkoly Thege Miklós emlékezete
- „Az idő árnyékai” (napórák — képekben)
- Vigyázat, fényszennyezés!
- Csillagászati jelenség- és eseménynaptár

Fotogaléria:

- Ismerd meg a Naprendszer!
- Tagtársaink felvételei
- Természetképek

Napfogyatkozás 1999!

Körleveleink online archívuma:

- mcseklev, CSILLA, okkult, mira, napfogy, csillagkép
- Csillagászati linkek gazdag gyűjteménye

Archívumok online tükrözése:

- NASA Mars-program
- Aktuális meteorológiai műholdképek, animációk

www.mcse.hu